

AZ OROSZ IRODALOM FOGADTATÁSA A TÖRTÉNELMI MAGYARORSZÁGON

TELLINGER DUŠAN

Košice

tellinger.dusan@zoznam.sk

Kivonat: Jelen tanulmány célja az, hogy bemutassa, mely irodalmi műveket fordítottak le oroszról magyarra és szlovákra a XIX. század második felében és a századfordulón, hogyan fogadták az orosz irodalmi alkotásokat az olvasók, és milyen fordítások születtek megbízható szótárak és a kulturális kapcsolatok hiánya következtében. Az első fejezet alapján az olvasó képet kap az orosz irodalom gazdag tárházáról, és ezen belül Gribojedov, Homjakov, Csernisevszkij, Gogol, Puskin és végül Tolsztoj műveinek fordításáról, majd azokról a történelmi eseményekről, amelyek a művek fogadtatását meghatározták. A második és a harmadik fejezet Tolsztoj *Anna Karenina* című regényének első, Ambrozovics Dezső által készített fordítását veti össze Németh Lászlónak a reáliák értelmezésére vonatkozó, sokkal sikeresebb fordításával.

Kulcsszavak: etnikulturémák, kultúrközi kapcsolatok, kulturális háttérismeretek, orosz realista irodalom, reáliák, újrafordítások fontossága.

Bevezetés

Jelen tanulmány azt mutatja be, hogy milyen volt az orosz irodalom fogadtatása a történelmi Magyarországon a XIX. század második felében és a századfordulón. Ezt a folyamatot Lev Tolsztoj *Anna Karenina* című regényének magyar nyelven megjelent első (1905-ös) kiadása alapján jellemzi; az elemzés középpontjába a reáliák fordításának kérdése kerül. Bevezetőnkben megvizsgáljuk, hogy a reformkortól kezdve hogyan fogadta az orosz irodalmat a történelmi Magyarország területén élő magyar és szlovák olvasóközönség. A két nyelvterületen ugyanis eltérő folyamatok játszódtak le. Erről az adott korban fordításra kiválasztott művek is tanúskodnak. Míg a magyar olvasóközönség számára az orosz művek irodalmi minősége, esztétikai színvonala volt perdöntő, addig a szlovák nemzeti mozgalom számára nem annyira az adott irodalmi alkotások színvonala jelentette azt a kritériumot, amely a lefordítandó művek kiválasztásánál számított, hanem inkább a szláv egység és eszme nyújtotta ihlet.

Ami azonban a fordításokat illetően közös elemként jelentkezett ebben az időszakokban, azaz mind a magyar, mind a szlovák fordítókra vonatkozott, az éppen az orosz valóság hiányos, nem megfelelő ismerete volt, amiből aztán egy sor hiba keletkezett az orosz reáliák fordításakor. Ezeket a pontatlanságokat tükrözi Lev Tolsztoj *Anna Karenina* című regényének első magyar fordítása is, amely 1905-ben jelent meg Budapesten. Fordítója *Ambrozovics Dezső* volt. Munkája szemmel láthatóan magán viseli a XIX. századbeli, kezdetleges magyar-orosz kultúrkapcsolatok jegyeit. Ennek az úttörő jellegű fordításnak a „gyenge pontjai” jobban kivehetők, ha a reáliák fordítását összehasonlítjuk azokkal a megoldásokkal, amelyeket Németh László alkalmazott az *Anna Karenina* magyar nyelvű áttünetésekor. Abban az időben, amikor Németh László fordítása megjelent, az orosz irodalmi alkotások szinte elárasztották a magyar könyvpiacot, ami az orosz-magyar kultúrkapcsolatok megélénkülésének volt köszönhető.

Mindezek mellett a fordítás kutatói számára érdekes és értékes anyagot nyújtanak még az *Anna Karenina* szláv (szlovák és cseh) és nem szláv (német és angol) fordításai is,

hiszen így jobban megfigyelhető, hogy miként hatnak egyes kulturális közegekben azok a szövegelemek, amelyek a fordítók kulturális ismereteit tükrözik. Ilyen szövegelemek lehetnek elsősorban a reáliák, másodsorban pedig a reáliák tágabb értelmezéseként megjelenő, ún. etnokulturémák. Ezen utóbbiak a reáliák fogalmának kiterjesztését jelentik, így az etnokulturémák körébe sorolhatók pl. a gúnynevek, a márkanevek, a földrajzi nevek, a megszólítások, a szitkozódás különböző fajtái, a történelmi események nevei stb.

1. A XIX. századi orosz irodalmi alkotások fordításai és fogadtatása a történelmi Magyarország területén

Ebben a fejezetben konkrét példák alapján azt mutatjuk be, hogyan fogadta a magyar és a szlovák olvasóközönség az orosz irodalmat a reformkor éveitől kezdve egészen az 1905-ös forradalomig. A korszak végén, 1905-ben jelent meg Tolsztoj *Anna Karenina* című regényének magyar változata Ambrozovics Dezső fordításában. A XIX. század orosz irodalmának egykorú, magyarországi és csehszlovákiai fogadtatását nem kell különösebben jellemezni, hiszen jól tudjuk, hogy főképpen az 50-es években számos orosz nyelvű alkotás jelent meg magyarul. Az orosz irodalom még ezt követően is hosszú éveken át domináns szerepet játszott a kulturális értékek megteremtése terén.

A XIX. század első felében, körülbelül azonos időben jelentek meg a magyar és a szlovák irodalomban az első orosz fordítások. Ezeknek ékes példái Puskin remekműveinek, úgy verseinek, mint prózájának magyar és szlovák átültetései. A puskinai költszet részeként *A bronzlovasból* (Медный всадник) egy részlet a *Bevezető-ből Szentpétervár* (Petrohrad) cím alatt jelent meg szlovákul 1838-ban, Karol Kuzmány evangélikus lelkész fordításában, az általa kiadott *Hronka* nevű irodalmi lapban, míg a magyar irodalomban az első Puskin-fordítás *A lövés* (Выстрел) volt, amelyet Kazinczy Ferenc fordított le. Ez a fordítás jelent meg a Pesti Divatlapban 1844-ben.

A magyarok orosz irodalom iránti szimpátiája és érdeklődése az 1848-49-es szabadságharc leverését követően csökkent. Ezt a tényt az oroszoknak a szabadságharc leverésében betöltött szerepe indokolja. Ugyanakkor a szlovákok körében ez a korszak (az 50-es évek eleje) nem jelentett törést, sőt inkább még élénkebb érdeklődés mutatkozott az orosz irodalom iránt, de a minőség kritériuma még mindig nem játszott szerepet az orosz irodalom szlovák fogadtatásában (míg a magyar fordítóknál a minőség alapvető szempont volt). Így sok másodrangú, főleg erősen szláv barát, azaz szlavofil érzelmű szerző műve jelent meg szlovák újságokban, folyóiratokban és almanachokban. Könyv formájában történő megjelentetésekre csak néhány évtizeddel később, a szlovák könyvkiadás fellendülését követően került sor. A szlovák olvasók körében nem Puskin vagy Lermontov, hanem Homjakov művei örvendtek népszerűségnek. Míg pl. szlovákul csak részletek jelentek meg Lermontov prózájából, addig magyar nyelven a *Korunk hőse* (Герой нашего времени) már 1855-ben olvasható volt Falk Zsigmond és Vajda János fordításában. A szlavofil írómozgalom megalapítói egyikének, Homjakovnak a szlovák irodalomra gyakorolt hatását a XX. század jeles szlovák irodalomkritikusa, Rudo Brtň is megemlíti, amikor azt vizsgálja, hogy milyen hatással volt az orosz irodalom a XIX. század legnagyobb szlovák költőjére, Andrej Sládkovičra, aki Petőfi kortársa volt és a romantikus Ľudovít Štúr-i írócsapathoz tartozott: „Сладкович переводил Хомякова ('Вдохновение') и в 60-е годы подвергся его сильному влиянию”. Az idézet saját fordításomban így hangzik: Sládkovič fordította le Chomjakov 'Ihlet' című művét, és a 60-as években ez rendkívül nagy hatást gyakorolt munkásságára (Brtň 1968: 157).

Alekszej Homjakov és még sok más szlavofil író hatását azonban úgy is kell értelmezni, hogy a pánszláv befolyás a monarchia szláv nemzeteire a hivatalos orosz politika részévé vált az osztrák birodalommal szemben, miután az osztrákok is részt vettek az angolok és a franciák oldalán a krími háborúban. Ezt I. Miklós cár árulásnak tekintette a volt szövetségesek részéről, és már nem gátolta a pánszláv mozgalmak orosz támogatását a Habsburg birodalomban, sőt hivatalos politikává emelte azt.

Egy Puskinnal azonos színvonalra helyezhető író, Alekszandr Gribojedov színműve esetében azonban másféle volt a fogadtatás a szlavofil irodalom fénykorában, a 60-as években, nemcsak a történelmi Magyarország, illetve a monarchia területén, hanem Európa-szerte is. Gribojedov legjelentősebb művéről van szó, a mai napig híres és világszerte játszott komédiáról (*Tope ot yma*), amely magyar nyelven csak a XX. században jelent meg *Az ész bajjal jár* címmel. A darabot Moszkvában először 1831-ben vittek színre. Az erősen megcsonkított darab könyv formájában is megjelent 1833-ban, és ezt a lengyelek és a németek már 1831-ben megismerhették fordítások révén. Ekkor még a darab teljes formájában a cári cenzúra miatt csak kéziratokban, másolatokban terjedt az orosz birodalom területén. (A lengyeleknél az Oroszországhoz csatolt részekben a nagy felkelés idején időszerű volt, és az erősen kritikai hangvételű mű jó eszközként szolgált az oroszok elleni harcban. Hasonló volt a helyzet a következő lengyel felkelés idején is, amihez egy újabb, 1866-ból származó lengyel nyelvű fordítás is hozzájárult). A német-orosz kulturális kontaktusok intenzitásáról tanúskodik az a tény is, hogy míg a németek már 1831-ben ismerték Gribojedov vígjátékát, Európa akkor harmadik legnagyobb nemzete – az angolok – csak jóval később, a XX. század első harmadában juthattak a mű színvonalas fordításához, akkor, amikor *Az ész bajjal jár* már minden művelt európai nyelvre le volt fordítva.

Gribojedovnak ez a műve élénk érdeklődést keltett a Habsburg Birodalomhoz tartozó két nyugati szláv nemzetnél, a cseheknél és a szlovákoknál, akiket ezer szál fűzött a harmadik legnagyobb nyugati szláv nemzethez, a lengyelekhez. A nyugati szláv nemzetek figyelemmel kísérték a legnagyobb szláv nemzetet, az oroszokat is. Míg a lengyeleknek országuk 1795-ben történt teljes feldarabolását követően már nem volt semmilyen illúziójuk az oroszokkal kapcsolatban, addig a két másik nemzet – a csehek és szlovákok – önálló államuk megteremtéséhez az oroszoktól vártak segítséget.

Ilyen háttére volt annak, hogy Gribojedov művét már a 60-as években lefordították csehre és szlovákra is, függetlenül attól, hogy ez a mű a cári rendszer kíméletlen kritikáját jelentette. Ez nem volt teljes összhangban azzal a törekvéssel, hogy a szlovák és a cseh fordítók egészen az önálló Csehszlovákia megalakulásáig jó fényben akarták feltüntetni az orosz társadalmat és az ottani valóságot a cseh és szlovák olvasók számára. Nem akartak kritikát tartalmazó műveket bemutatni, mert ez illúzióromboló lett volna. Olyan illúziókat kellett volna kritikus hangvételű művek fordításával lerombolniuk, amilyeneket a lengyelek a személyes tapasztalat révén soha nem tápláltak az oroszok iránt a XIX., vagy a XX. században. Így aztán az első szláv nyelvű fordításként a Habsburg Birodalom területén (és az európai szláv etnikumon belül is) a szlovák nyelvű változat jelent meg 1867-ben, folytatásokban a *Sólyom* (Sokol) című irodalmi lapban, Ján Leška evangélikus lelkész fordításában. Ezzel ellentétben a cseh fordítás, amely szintén a 60-as években készült el (František Šebek átültetésében), csak kéziratban maradt fenn, majd könyv formájában Gribojedov *Az ész bajjal jár* (csehül *Hoře z rozumu*) című komédiája először 1895-ben Prágában jelent meg cseh nyelven Boleslav Kalenský fordításában. A történelmi

Magyarország területén tehát a szlovák nyelvű fordításokon kívül Gribojedov e híres komédiájának más változata még nem létezett, a horvátok is csak a 90-es években fogtak hozzá fordításához. A többi délszláv nemzet közül a horvátokkal azonos időben az orosz irodalom nagy rajongói, a bolgárok készültek el a fordítással akkor, amikor a 90-es években már önálló államuk volt. Ekkor a monarchiához tartozó szlovének még csak hallásból ismerték Gribojedovot, és a magyarokhoz hasonlóan csak a XX. században jelentették meg nyomtatásban *Az ész bajjal jár* című remekművet.

Folytathatnánk még az ismertetést, kitérhetnénk még arra, hogy milyen volt más orosz szerzők, például Puskin, Gogol, Turgenyev, Dosztojevszkij, Nyekraszov vagy Csehov műveinek magyarországi fogadtatása a szabadságharc leverése utáni évtizedekben. Majd eljutnánk a legnagyobb orosz íróhoz, Lev Tolsztojhoz, akihez a magyar olvasóközönség a mai napig rendkívül hűséges maradt.

De ezt megelőzően szót kell ejteni arról, milyen volt a magyar olvasóknak az orosz irodalomhoz való viszonya a XIX. század második felében. Ami a szabadságharc leverését követő éveket illeti, arra vonatkozóan Anton Popovič ismert szlovák fordításkutató könyvéből a következőket idézzük: „A magyar olvasóközönségnek az orosz realizmushoz való viszonyában döntő volt, hogy a lefordított művek kritikai képet nyújtottak a cári Oroszországról, amelyhez a magyar uralkodó körök, főképpen az 1848-49-es intervenciót követően olyan bizalmatlanságot tanúsítottak, amely majdnem ellenségeskedéssel határos” (Popovič 1961: 105). Ez az ellenségkép némileg feloldódott és lazult a következő években, évtizedekben, de teljesen azért nem tűnt el, hiszen gyakran még a szlovák amatőr színtársulatokat is az a vád érte, ha orosz darabokat adtak elő, hogy a pánszláv, avagy pánorosz eszmék terjesztői és szekértolói. Ez néhányszor azzal is együtt járt, hogy az ilyesfajta előadásokat a magyar közigazgatási szervek hivatalosan betiltották.

A XIX. század vége felé az orosz realista irodalom jóval korábban gyakorolt hatást a magyar, mint a szlovák irodalomra, ugyanis a szlovák realista szerzők csak később kaptak teret a szlovák irodalmi berkekben, mint a magyar realista irányzat képviselői a magyar irodalomban. Jellemző például, hogy az orosz realizmus olyan nagy műve, mint Csernisevszkij *Mit tegyünk?* (Что делать?) című regénye már 14 évvel az orosz kiadás (1863) után, 1877-ben megjelent magyarul Sárvári Ármin fordításban, amikor még a szlovákság köreiben csak vita folyt arról, kit részesítsenek előnyben: az orosz hivatalos szlavofil és pánszláv irodalmárokat és a velük szoros kapcsolatban lévő intelligencia képviselőit, vagy a forradalmi demokrata írókat, kritikusokat, mint például Nyikolaj Csernisevszkijt, Nyikolaj Dobroljubovot és másokat. A csehek is, akik körülbelül egy szinten voltak a magyarokkal a fordítások színvonalát illetően, és akik a szlovák fordítás színvonalát jóval meghaladták, csak majdnem 20 évvel később adták ki Csernisevszkij könyvét, mint ahogy az a magyaroknál megjelent. Ehhez még azt is hozzá kell tenni, hogy az orosz realista irodalom körülbelül egyformán volt képviselve a cseh és magyar fordításokban, és hogy a magyar írók igazi művészi érzékkel választották ki a legfontosabb lefordítandó műveket, az orosz irodalom nagy értékeit.

Már a 60-as és a 70-es években tömegesen jelentek meg orosz szerzők művei, elsősorban elbeszélések és regények magyar nyelven. Az elbeszélések a magyar sajtóban (főleg a pestiben, pl. Pesti Napló, Fővárosi Lapok, Budapesti Hírlap, Közlöny, Hazánk, Ország Tükre, Képes Világ) láttak napvilágot, míg a regények külön kiadásokban jelentek meg. Ezekben az években nagy különbség volt az orosz irodalom magyar és szlovák fogadtatása között. Míg a magyarság nagyszámú sajtóorgánummal rendelkezett, a

szlovákság alig egy párral. A szlovákok a könyvkiadással is inkább csak a XIX. század utolsó harmadában kezdtek el nagyobb mértékben foglalkozni (A tradicionális pesti nyomdák mellett leginkább Szokolcán, Turócszentmártonban, Rózsahegyen, Zsolnán – a korabeli fontos szlovák nyomdákban – jelentek meg orosz szerzők szlovák fordításai). Ráadásul a magyarok sokkal inkább módszeresen, rendszerezve válogatták ki a lefordítandó műveket, mint a szlovákok.

A szlovákoknál a könyvkiadásokhoz jelentős mértékben hozzájárult a Puskin-centenárium 1899-ben. Így 1898-ban Turócszentmártonban megjelent szlovák nyelven *A kapitány lánya* (Капитанская дочка) Juraj Maro fordításában, majd 1900-ban az *Eugen Onyegin* (Евгений Онегин) Samo Bodický fordításában. Az utóbbi remekmű magyar és szlovák fordítása egyaránt rendkívül nagy sikert aratott. Puskin verses regényének magyar nyelven már eddig öt különböző fordítása van, szlovák nyelven négy – a legújabb fordítás 2002-ben jelent meg Pozsonyban.

Rendkívül nagy sikere volt a szatíra nagymesterének, Nyikolaj Gogolnak is a magyar olvasók körében, de az ő esetében is nagy késést tapasztalunk a szlovák fogadtatásban. Míg a *Holt lelkek* (Мертвые души) magyarul már 1874-ben megjelent György Aladár fordításban – bár akkor még a *Meghalt lelkek* címet viselte – szlovákul sokáig csak kéziratban, Juraj Maro fordításában terjedt. Nyomtatásban csak 1923-ban jelent meg Nagyszombaton, ekkor Fedor Jesenský fordításában. Hasonlóan késve érkezett a szlovák közönséghez a *Revizor* (Ревизор) is. Budapesten először 1875-ben jelent meg Szentkirályi Albert átültetésében, szlovákul csak 1901-ben Szokolcán, Fedor Jesenský fordításában. Ismerünk a darabbal kapcsolatban egy sikertelen színpadi próbálkozást is: 1871-ben Turócszentmártonban az ottani amatőr színjátszó kör adta elő Mikuláš Ferienčík fordításában, ám éppen a sikertelen előadás miatt könyv formájában nem jelent meg.

Összehasonlítva Gogol színműveinek európai sikereit a csehországi előadások sikereivel, itt is elég nagy az időeltolódás: míg a *Revizort* Berlinben már 1852-ben játszották, Prágában az ősbemutatója csak 1865-ben volt (nyomtatásban 1867-ben jelent meg csehül). Ezzel ahhoz a felismeréshez jutunk, hogy a magyarokhoz hasonlóan a csehek és a szlovákok is igyekeztek lépést tartani az aktuális orosz irodalmi művek átültetését illetően a többi európai országgal. A magyarok főképpen olyan alkotásokat fordítottak, amelyeket Európában már jól ismertek. Így jutunk el Lev Tolsztoj fogadtatásához az akkori magyar és szlovák irodalomban.

2. Lev Tolsztoj *Anna Karenina* című regényének magyar fordításai

A XIX. század legnagyobb orosz krónikását látjuk ma ebben a kimagasló írófejedelemben, és nem voltak vele másképpen már a kortársai sem. Hiszen Tolsztoj már életében világhírré tett szert, és Oroszország határain belül és kívül egyaránt számos híve volt. Legnagyobb hatása külföldön éppen a szláv és az angol nyelvű olvasóközönség körében volt (Angliában Charles Sarolea nevét emeljük csak ki). Magyar és szlovák követői is akadtak bőven, olyan magyarok pl., akik Charles Saroleához hasonlóan Tolsztoj miatt, illetve Tolsztoj regényei alapján tanultak meg oroszul.

De az egyszerű magyar vagy szlovák olvasónak nem állt érdekében, hogy kedvenc írója miatt annak anyanyelvét is elsajátítsa. Tehát szükség volt arra, hogy a magyar és a szlovák olvasóközönséghez minél tökéletesebb fordításokban jusson el Tolsztoj. A fordításhoz több magyar fordító hozzá is látott

Tolsztoj magyar fordítói között kiemelkedő szerepet töltött be Ambrozovics Dezső (1864-1919), aki író, újságíró és műfordító volt. Oroszról legalább 30 művet fordított magyarra. Mint ahogy erre már korábban utaltunk, 1905-ben jelent meg magyarul az *Anna Karenina*. Ezt követően 1908-ban került sor a *Háború és béke* (Война и мир) magyarra fordítására. Annak ellenére, hogy a magyar és az orosz nyelvközösségek már a század elején állandó kapcsolatban álltak egymással, Ambrozovics Dezsőre mint fordítóra úttörő jellegű feladatok vártak, különösen ami a reáliák megfeleltetését illeti. Tolsztoj regényében számos olyan kulturális vonatkozású lexikai egység fordult elő, amelynek a magyarban nem volt megfelelője. Ekvivalens nélküli lexikával szembesült a fordító, amelyet a célnyelvi olvasók számára teljes átalakítással vagy kommentálással kellett hozzáférhetővé tennie. Egyébként a magyar olvasó nem értette volna.

3. Az ekvivalens nélküli lexika fordítása

Jelen tanulmány további részében az ekvivalens nélküli lexikán a reáliákat, tágabb értelemben az etnokulturémákat értjük. Ezen utóbbi terminus a szlovák fordításelmélet kiváló képviselőjétől, J. Sipkótól származik (Sipko 1999: 8). A szűkebb értelemben vett ekvivalens nélküli lexika fordításakor a XX. század legelején nélkülözhetetlenek voltak a lábjegyzetek és a különféle magyarázatok, amelyeket a fordító vagy betoldott a szövegbe, vagy a könyv végén sorolta fel azokat. Meg kell jegyeznünk, hogy később, az *Anna Karenina* 1951-es, Németh László által készített fordításában ezen magyarázatok közül sok már nélkülözhető volt, mert majdnem egy fél évszázaddal később a magyar olvasók az orosz valóságról már jóval több információval, így több háttérismerettel rendelkeztek.

Ha összehasonlítjuk Ambrozovics Dezső (1905) és Németh László (1951) fordítását, azt tapasztaljuk, hogy a reáliák megfeleltetésének egyik módja mindkét esetben a transliterálás, vagyis az átírás volt. Az *Anna Karenina* mindkét magyar nyelvű változatában szerepelnek a következő, közismert XIX. századi orosz reáliákat megnevező szavak: *sztaroszta*, *obrok*, *pud*, *versok*, *arsin*, *trojka*, *tarantász*, *szamovár*, *tyurka*, *botvinya* stb. Azonban a két fordításban eltérések figyelhetők meg a transliteráció jellegében. Ezt az alábbi, mértékegységeket és pénznemeket jelölő példákkal szemléltethetjük: *csetvert* (Ambrozovics Dezső) – *csetverty* (Németh László), *deszjatin* (AD) – *gyeszjatyina* (NL), *verszt* (AD) – *verszta* (NL), *kopejk* (AD) – *kopejka* (NL), *rúbel* (AD) – *rubel* (NL). Ezek a különbségek azokat a változásokat tükrözik, amelyek egy fél évszázad alatt a magyar nyelvben az idegen szavak átvételével kapcsolatban végbementek.

Eltérések vannak az *Anna Karenina* két magyar fordítása között abban is, hogy melyik transliterált reália esetében tartja fontosnak a fordító, hogy lábjegyzetben magyarázatot is fűzzön hozzá. Egy olyan, az adott történelmi korszakhoz kötődő, 1861 utáni orosz reália, mint pl. a *zemsztvo* magyarázat nélkül maradt mind a két fordításban. Ezen kívül vannak olyan reáliák, amelyeket csak Ambrozovics Dezső magyaráz (*pud*, *versok*), és olyanok is, amelyeket csak Németh László (*arsin*, *csetverty*, *tyurka*, *botvinya*). Talán Ambrozovics Dezső egy fél tucattal több orosz szót vitt a magyar szövegbe, mint Németh László, olyanokat is, amelyeket nélkülözni lehetett volna, pl. *koftocska* (és hozzá lábjegyzetben: *Koftocska*, az orosz nők egyik felső ruhadarabja). Ennek a főnévnek Németh László fordításában az *ing* főnév felel meg. A *scsi* az egyik fordításban transliteráció eredményeképpen jelenik meg (AD), míg a másikban egy magyarázó jellegű magyar megfelelővel találkozunk: *káposztaleves* (NL); Ezt a jelenséget szemléltetik még a *jamscsik* (AD) és a *kocsis* lexémák is (NL). De azt is megfigyelhetjük, hogy míg bizonyos reáliákat

Németh László transliterált, Ambrozovics Dezső a magyar ekvivalensüket részesítette előnyben: *muzsik – paraszt, artyel – társaság vagy ipartestület, obscsina – birtokközösség vagy közbirtokosság*.

Hogy jobban megértsük, milyen nagy feladat volt az első fordítók számára az orosz reáliák honosítása idegen nyelvi környezetben, elővehetjük az *Anna Karenina* angol nyelvű, Constance Garnett által fordított változatát is. Itt a legfontosabb reáliákat a fordító a bevezetőben ismerteti és kommentálja, azaz bővebben megmagyarázza. Például: *Земство*, nearly equivalent to County Council. Ilyen reáliák még a következők: *kvass, izvóshchicks, tarantás, rouble, kópek, desyatina, sázhen, verst, arshin, chétvert*, köztük egy szentpétervári utcanév is, a *Great Morskáya*).

Az angol nyelvű fordítás Ambrozovics Dezső Tolsztoj fordításaihoz hasonlóan a XX. század elején született. Charles Saroléa (1870-1953) belga akadémikus és publicista, aki hosszú éveken át volt az University of Edinburgh francia professzora, majd az Egyesült Államokban is tevékenykedett, és aki 1905-ben Jasznaja Poljanán is felkereste Tolsztojt, dicsérettel, ugyanakkor kritikával is illette Constance Garnett fordítói tevékenységét. A következő, Saroléától származó idézet arra vonatkozik, hogy a francia nyelvnek rendkívül fontos szerepe volt a klasszikus orosz irodalomban, de előfordult, hogy Constance Garnett ezt nem tudta tökéletesen visszaadni a *Háború és béke* fordításában: „Even during the patriotic wars of 1812, when the hatred against France had reached fever heat, the nobility continued to speak the language of their invaders. Tolstoy, with his infallible sense of historic accuracy, has reproduced the French atmosphere in the opening chapters of 'War and Peace'; and it is strange that such an excellent translator like Mrs. Constance Garnett should have ignored this important fact, and should thus have failed to render the spirit of the original” (Sarolea 1912: 50). „A(z orosz) nemesség még az 1812-es honvédő háború idején is, amikor a Franciaország elleni gyűlölet a tetőfokára hágott, leigázóinak nyelvét beszélte. Tolsztoj a *Háború és Béke* bevezető fejezeteiben tévedhetetlen pontossággal érzékeltette az országban uralkodó francia légkört. Furcsa, hogy egy ilyen kiváló fordító, mint Mrs. Constance Garnett mindezt figyelmen kívül hagyta, és ennek következtében nem sikerült az eredeti szellemét visszaadni”. (saját fordítás)

De ezt a hibát nem csak Constance Garnett követte el. Hasonló tévedés mutatható ki az *Anna Karenina* Ambrozovics Dezső által magyarra fordított változatában is. Ez szintén abból adódott, hogy ő sem érzett rá eléggé arra, hogy mennyire fontos szerepet töltött be a francia nyelv a XIX. századi orosz társadalomban. Szentpétervárott létezett egy színház, ahol franciául adták elő a darabokat. Erre utal a regény egyik mondata. Az egyik szereplő, egy nő azt beszél meg partnerével, hogy hol fognak találkozni: „Так нынче во Французском!” – „Így van most Franciaországban!” – hangzik a mondat Ambrozovics Dezső fordításában, amely félrevezeti az olvasót, hiszen egyáltalán nem illik a találkozóra vonatkozó kontextusba. Németh László fordítása már kiküszöböli a korábbi hibát, és az eredetiben szereplő értelmet adja vissza: „Tehát ma este a Francia Színházban!” Hasonló jelenség figyelhető meg a szlovák fordításokban is: míg a régebbiek az Ambrozovics-féle fordításához hasonlóan félreértésre adnak okot, a későbbi változat már tökéletesen visszaadja az eredeti értelmét ugyanúgy, ahogyan ezt Németh László tette: szintén betoldással él a fordító. Az első szlovák *Anna Karenina* fordítás 1929-ben úgy született, hogy Miloš Janoška csak szlovákosította a létező cseh fordítást. Itt a fent idézett mondat így hangzik szlovákul: „Tak a teraz po francúzsky“ – „Hát és most franciául”. Ez így teljesen értelmetlen. A következő szlovák fordításban (1960), amely már nem a cseh változat

közvetítésével készült, Mária Klimová fordítónő még tovább fokozta elődje tévedését, és még az *adieu* szót is betoldotta: „Tak a teraz po francúzsky: Adieu!” – „Hát és most franciául: Adieu!” Csak a Nad'a Szabová (1986-os, második kiadás) fordításában találunk végre egy értelmes, a francia színházra utaló megoldást.

A szövegbeli betoldások, amennyiben az eredeti értelmét erősítik meg, véleményünk szerint hasznosak a transzliterált reáliák magyarázatánál, mert egy-két szóval helyettesítik a terjedelmes lábjegyzeteket. Ez az eljárás nem új keletű, hiszen már a középkori fordítók is alkalmazták, főleg ha ókori szövegeket fordítottak. Tehát ez a módszer már ugyanúgy ismert volt Ambrozovics Dezső korában, mint egy fél évszázaddal később, amikor Németh László fordításai születtek. A betoldások fontosságát emeli ki könyvében a kulturális elemek átvitelének taglalásakor Simigné Fenyő Sarolta, méltatva ennek a módszernek az előnyeit is: „A leggyakoribb fordítói stratégiák, például a magyarázó elemek betoldása, a jelentések felbontása és a kompenzálás is azt bizonyítják, hogy a fordítók a célnyelvi olvasók tudásának, háttérismereteinek biztosítása érdekében gyakran egészítik ki a célnyelvi szöveget az eredetiben egyáltalán nem szereplő információval. Ezzel is hozzájárulnak az eredeti mű gazdagításához” (Simigné Fenyő 2006: 114).

Ilyen gazdagítást jelentenek a betoldások a célnyelvi szöveg megalkotásánál Németh László esetében, aki magas fokú művészi érzékkel bánt az idegen szerzők könyveivel és a végeredmény majdnem egy autochtón (eredeti) értékű célnyelvi szöveg születése lett, mint sok más nagy író-fordító esetében is.

Pontatlanságok keletkezhetnek akkor, amikor a fordító igyekszik az orosz reáliákat magyar analógokkal helyettesíteni. Például Пажеский корпус – *hadapród-iskola* (AD) – *katonaiskola* (NL), форточка – *félablak* (AD), *szellőztetőablak* (NL); блины – *fánk* (AD) – *palacsinta* (NL); линейка – *kocsi* (AD) – *bricska* (NL) stb.

Az analóg kifejezések segítségével a reália jelentése részben lefordítható, de a nemzeti hovatartozásra való utalás a célnyelvben teljesen hiányzik. Példa rá a Вдовый дом fordítása Ambrozovics Dezsőnél – *zárdá*: ez a szó részben megfelel az orosz reália értelmének, ami a fiatal lányok nevelését illeti, de kimarad az a fontos információ, amit Németh László az *Özvegyek Háza*-hoz fűz a lábjegyzetben: „Jóléti intézmény, mint az aggok menhelye”.

Ezek a kezdetleges pontatlanságok, nem egyszer hibák is bizonyítják, hogy az első fordítások utat nyitnak a reáliák terén a következő, tökéletesebb fordítások felé. Ezekhez az esetekhez csak annyit lehet még hozzáfűzni, hogy léteznek fordítói hibák, amelyekre önmaguk a fordítók jönnek rá, vagy a szerkesztők, illetve a figyelmes olvasók, de maradnak olyanok is, amelyekre nem jön rá senki, hacsak nem rendelkezik az eredeti művel és nem hasonlítja össze annak minden mondatát a fordítással. Az összevetésnél a reáliák és az etnokulturémák egyfajta „iránytűként” szolgálhatnak.

Befejezés

Az összehasonlított anyag is bizonyítja, hogy a magyar és a szlovák fordítók a történelmi Magyarországon belül hasonló problémákkal küzdöttek az orosz művek átültetésekor, hiszen ebben az időszakban még nem voltak fejlett kultúrközi kapcsolatok, amelyek révén az említett két nemzet az orosz irodalmat jobban megismerhette volna. Nem léteztek megbízható szótárak sem, amelyek segítséget, útmutatást nyújtottak volna a fordítók számára a reáliák átültetéséhez. Így a fordítók az önmaguk által szerzett tapasztalatokból indultak ki, amelyek nem bizonyultak minden esetben elegendőnek. Ennek ellenére az

orosz irodalom felbecsülhetetlen értékeinek, közöttük Tolsztoj remekműveinek fordítása hatalmas kulturális értéket teremtett. Gyakran a magyar nyelvű fordítások nagy hatást gyakoroltak a nem magyar ajkú olvasókra is, hiszen akkor, amikor még nem léteztek az említett művek szlovák fordításai, az is előfordult, hogy a szlovákok a magyar fordítások révén ismerkedtek meg az orosz remekművekkel. Az első, helyenként még bizonytalanságokat is tartalmazó fordítások viszont utat nyitottak az eredetit hűen tükröző újrafordítások felé, amelyek az orosz irodalom remekeinek jobb megismertetését szolgálták.

Irodalom

- Bráň, R. 1968. „Штуровцы и русская литература”, in Bakoš M. – Dolanský J. – Gorský I. K. – Kiškin L. S. – Panovová E. – Šeptunov I. M. (szerk.) *Чешско-русские и словацко-русские литературные отношения (конец XVIII – начало XX в.)*. Москва: Издательство „Наука”, 147-157.
- Popovič, A. 1961. *Ruská literatúra na Slovensku v rokoch 1863-1875*, Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied.
- Sarolea, Ch. 1912. *Count L. N. Tolstoy. His Life and Work*, London, Edinburgh, Dublin and New York: THOMAS NELSON & SONS.
- Simigné Fenyő S. 2006. *A fordítás mint közvetítés*. Miskolc: STÚDIUM Rendezvények és Nyelvtanfolyamok.
- Sipko, J. 1999. *Этнокультурный базис русско-словацких переводов*, Prešov: Náuka.
- Tellingner D. 2003. A reáliák fordítása a fordító kulturális kompetenciája szemszögéből. *Fordítástudomány* V. évf. 2. szám, 58-70.
- Tellingner Dusán 1999. A reáliák szerepe Lev Tolsztoj Anna Karenina két magyar fordításában. In Balaskó M. – Kohn J. (szerk.) *A nyelv mint szellemi és gazdasági tőke*. I. A VIII. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Konferencia előadásainak gyűjteményes kiadása 1998. április 16-18. Szombathely: BDTF Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék, 231-236.
- Tellingner Dusán 2005. *Kultúrne otázky prekladu umeleckej literatúry*. Košice: TYPOPRESS.
- Tellingner Dusán 2007. *Ruskí klasici v slovenských prekladoch a významné prekladateľské Osobnosti*. Košice: TYPOPRESS.

Szépirodalmi források

- Tolsztoj, L. 1985. *Anna Karenina*, Berlin: Neues Leben. Ford. Hermann Asemissen
- Tolsztoj, L. N. 1929. *Anna Kareninová*, Praha, Melantrich. Ford. Miloš Janoška
- Tolsztoj, L. N. 1960. *Anna Kareninová*, Bratislava: SVKL. Ford. Mária Klimová
- Tolsztoj, L. N. 1986. *Anna Kareninová*, Bratislava, Tatran. Ford. Nad'a Szabová
- Tolsztoj, L. N. 1976. *Anna Kareninová*, Praha: Odeon. Ford. Taťjana Hašková
- Tolsztoj, L. 1984. *Anna Karenina*, Bratislava: Madách. Ford. Németh László
- Tolsztoj, L. 1905. *Anna Karenina*, Budapest: Révai testvérek. Ford. Ambrozovics Dezső
- Tolsztoj, L. 1996. *Anna Karenina*, Wordsworth classics, Hertfordshire. Ford. Constance Garnett